

نیایش و نماز براساس رویکرد رفتاری نگر

مجید مهرمحمدی*

چکیده

این پژوهش درصدد پاسخگویی به دو سؤال عمده می‌باشد که عبارت است از:
۱. آیا رویکرد رفتارگرایی در روان‌شناسی، نماز را می‌تواند همانند سایر رفتارهای انسان تبیین کند؟
۲. آیا تبیین نماز براساس رویکرد رفتارگرایی منطبق با آیات قرآن و روایات ائمه (ع) است؟
روش پژوهش کتابخانه‌ای و آرشیوی است، این مقاله گامی در جهت گسترش و تعمیم رویکرد رفتارگرایی در رابطه با موضوعات دینی (در موضوع نماز) است. هدف مقاله تبیین روان‌شناختی چرایی و چگونگی رفتار نمازآموزی است. این پژوهش گامی جهت تجربی کردن مباحث روان‌شناسی اسلامی است. در این مقاله اصول و مبانی دو رویکرد اصلی و مهم رفتارگرایی یعنی شرطی‌سازی‌های کلاسیک و عاملی به‌طور خلاصه بیان و در ادامه، آیات و روایات ائمه (ع) که به نوعی مؤید این اصول است مطرح شده است و درنهایت، با تعریف و تأیید این نکته که نماز همانند سایر رفتارها قابلیت تبیین براساس اصول رفتارگرایی را دارد و آیات و روایات ائمه نیز مؤید این مسئله است، به دو پرسش فوق پاسخ داده و نتیجه گرفته است که نماز مانند سایر رفتارها تابع همان اصول رفتارگرایی است و این مسئله منطبق با آیات قرآن و روایات اسلامی است. در خاتمه اشاره می‌شود که رفتارگرایی به عنوان یک مکتب، جامعیت روان‌شناختی ندارد و مانند بقیة مکاتب روان‌شناسی، فقط به بعضی از ابعاد انسان می‌پردازد.

واژه‌های کلیدی: نماز، روان‌شناسی، رفتارگرایی، شرطی‌سازی کلاسیک، شرطی‌سازی عاملی.

---

* دانشجوی دکتری روان‌شناسی دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات

Email: Majidmehrmmohammadi@yahoo.com

مقدمه

یکی از مبانی تربیت دینی موضوع نیایش و نماز است، قرآن مجید در آیه ۵۶ سوره ذاریات، هدف خلقت انسان را عبادت بیان کرده است. در قرآن ۱۱۴ مرتبه کلمه صلاه و مشتقات آن مورد استفاده قرار گرفته و در ۴۵ سوره قرآن به نماز اشاره شده است. در بزرگترین و کوچکترین، اولین و آخرین سوره قرآن مسئله نماز مطرح شده است. علاوه بر بیان اهمیت نماز و تبیین آن براساس مبانی فلسفی، ادبی و فقهی، تبیین نماز براساس یافته‌های روان‌شناسی نوین که بر مبنای متدلوژی تجربی و به پشتوانه مکاتب و تئوری‌های روان‌شناسی از جمله تئوری رفتارگرایی، شناخت‌گرایی، پدیدارشناسی و... شکل گرفته است نیز موثر است.

این مقاله زمینه‌ساز علمی کردن موضوعات دینی است. نیایش، عبادت و نماز را می‌توان موضوع اصلی روان‌شناسی نماز نامید. روان‌شناسی نماز یکی از موضوعات روان‌شناسی دینی است. تعریف، موضوع، چارچوب و متدلوژی روان‌شناسی نماز همان تعریف، موضوع، چارچوب و متدلوژی روان‌شناسی نوین است. براساس تعریف هیلگارد از روان‌شناسی، روان‌شناسی علم بررسی (یا بررسی علمی) رفتار و فرایندهای ذهنی انسان است (اتکینسون و همکاران، ۱۳۶۹، ص ۳۵). روان‌شناسی نماز به تبعیت از تعریف روان‌شناسی درصدد تبیین رفتار (به‌منظور چرایی و چگونگی رفتار) و فرایندهای ذهنی فرد نمازگزار است. منظور از بررسی علمی، استفاده از روش تجربی (یعنی مشاهده و آزمایش) به منظور کشف قوانین و تدوین تئوری‌های مربوط به رفتار به‌طور اعم و رفتار برپا داشتن نماز به‌طور اخص است. منظور از رفتار در تعریف روان‌شناسی نماز، اعمال و کنش‌های قابل مشاهده و قابل اندازه‌گیری نمازگزار است؛ از جمله این رفتارها می‌توان به اقامه، قیام، رکوع، سجود، قرائت، تشهد، سلام و تمام تظاهرات آشکار (کلامی یا غیرکلامی) که مستقیماً قابل مشاهده یا اندازه‌گیری است، اشاره نمود و منظور از فرایندهای ذهنی، اعمال و کنش‌های ذهنی فرد نمازگزار است که مستقیم قابل مشاهده و اندازه‌گیری نیست، بلکه غیرمستقیم و براساس دلالت‌های

ضمنی و نشانگرهای رفتاری قابل استنباط است؛ ازجمله این کنش‌ها می‌توان به نیت، دقت، تمرکز، حفظ، یادآوری ذکرها، بازشناسی قبله، یادآوری ارکان، مراحل و ترتیب نماز و وضو اشاره نمود.

یکی از رویکردهای مهم در روان‌شناسی که تبیین‌کننده چرایی و چگونگی شکل‌گیری و گسترش فرایندهای روانی و رفتاری است، رویکرد رفتارگرایی است.

بیان مسئله

مکتب رفتارگرایی یکی از مکاتب روان‌شناسی است که به وسیله جان. بی. واتسون تأسیس شد، این مکتب روان‌شناسی را، علم رفتار می‌داند (هرگنهان والسون، ۱۳۷۳). منظور از رفتار هر فعالیتی است که جاندار انجام می‌دهد و به‌وسیله جاندار دیگر با یک ابزار اندازه‌گیری قابل مشاهده یا اندازه‌گیری قرار می‌گیرد (سیف، ۱۳۷۹). به عبارتی هر عملی که فرد انجام می‌دهد یا هر سخنی که بر زبان می‌راند چون قابل مشاهده و اندازه‌گیری است رفتار تلقی می‌شود.

از این دیدگاه رفتار کودکان یا مشکلات رفتاری آنها آموخته شده است (موریس، ۱۳۶۹). رفتار تابع قوانین یادگیری است، قوانین یادگیری از آزمایشات محققان مختلف در مورد چگونگی یادگیری حیوانات و انسان‌ها تدوین گشته است. در این دیدگاه یادگیری تحت عنوان شرطی شدن (کسب عادت) بیان می‌شود. اصول اساسی یادگیری رفتار در اثر روابط کنشی فرد و رویدادهای محیطی است؛ این اصول مشخص می‌کند که چگونه رفتار تحت تأثیر عوامل بیرونی قرار می‌گیرد یا بر عوامل محیطی تأثیر می‌گذارد (میلتن برگر، ۱۳۸۱).

بر اساس این رویکرد نماز یک رفتار است زیرا قابل مشاهده و قابل اندازه‌گیری است، نماز جلوه‌ای از رفتارها و مناسک دینی انسان‌هاست. این رفتار همانند سایر رفتارها یاد گرفته شده است یعنی تابع قوانین و اصول یادگیری است؛ یعنی نتایج آزمایشات و تحقیقات تجربی در مورد اصول یادگیری، قابل تعمیم روی این رفتار است. این رفتار مانند سایر رفتارها روابط کنشی با محیط دارد، یعنی بر محیط مؤثر و از محیط

متأثر است؛ به عبارتی دیگر، کسب تجارب محیطی در اثر تعامل فرد با محیط باعث می‌شوند فرد همان اصولی که سایر رفتارها مانند آشپزی، رانندگی، محبت کردن، ترسیدن، راه رفتن و... را یاد می‌گیرد نماز را نیز یاد بگیرد.

مکتب رفتارگرایی در روان‌شناسی برگرفته از مکتب تجربه‌گرایی در فلسفه است، تجربه‌گراها یادگیری را کسب تجارب حسی و ترکیب و تداعی این تجارب می‌دانند. اصول اساسی تداعی اندیشه‌ها (تجارب) براساس نظر ارسطو شامل سه اصل مجاورت، مشابهت و تضاد است (قرائتی، ۱۳۵۱).

اصل مجاورت نشان می‌دهد که دو رویداد که از نظر مکانی، زمانی با هم تجربه شوند بعدها یکی، دیگری را تداعی می‌کند. در اصل مجاورت، اگر دو شیء همیشه در کنار هم باشند، بعدها یکی دیگری را تداعی می‌کند؛ به عنوان مثال، مَهر و سجاده نماز، مسجد و صدای اذان هر کدام برپاداشتن نماز را تداعی می‌کند و نیز پلیس، اتومبیل پلیس، لباس پلیس، اسلحه یا باتون همدیگر را تداعی می‌کند، لباس روحانیون (عبا و عمامه)، دین و اقامه نماز و ... را تداعی می‌کند.

پدری که برای بیدار کردن دختر خود برای ادای نماز صبح دستی به گیسوان او می‌کشد و با نوازش و محبت او را از خواب شیرین صبحگاهی بیدار می‌کند، انجام این تکلیف دینی را با شیرینی محبت پدرائه خویش می‌آمیزد و عبادت را در کام فرزند خود شیرین می‌کند (سادات، ۱۳۷۳).

به عبارتی دیگر، با استفاده از اصل مجاورت نماز تداعی‌گر محبت و عشق پدر به فرزند می‌شود.

نمونه اصل مجاورت در قرآن، در سوره یوسف آیات ۱۸، ۲۸ و ۹۳ در سه مورد مجاورت پیراهن با یوسف (ع) با اموری مطرح شده است؛ در آیه ۹۳ این سوره بیان می‌شود که پیراهن یوسف که بوی یوسف را می‌دهد تداعی‌گر یوسف (ع) می‌شود. براساس اصل مجاورت کلمه الله چون با ۹۹ صفت کمال و جمال مجاور گشته است، تداعی‌گر تمامی آن صفات است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۳).

اصل مشابهت نشان می‌دهد که شباهت (نقاط مشترک) دو شیء یا دو رویداد باعث

شده بعدها یکی، دیگری را تداعی کند؛ مانند اینکه عکس نمازگزار، صاحب عکس را تداعی می‌کند. گاهی فردی را مشاهده می‌کنیم و با دیدن او به یاد دایی یا پدر او می‌افتیم و می‌گوییم شما چقدر شبیه دایی یا پدرتان هستید؛ در اینجا با توجه به اصل مشابهت با دیدن فرد به یاد دایی وی می‌افتیم.

اصل تضاد نشان می‌دهد که اشیاء و رویدادهای متضاد همدیگر را تداعی می‌کند؛ بیماری، سلامتی را تداعی می‌کند، به همین دلیل وقتی فردی را مشاهده کرده که بسیار بیمار است می‌گوییم الحمدلله که ما سالم هستیم. یا نور و ظلمت، کُفر و ایمان، بهشت و جهنم، شب و روز، حلال و حرام، پیری و جوانی همدیگر را تداعی می‌کنند.

از دیدگاه رفتارگرایی گرایش به نماز، نمازگزاری یا نمازگزیزی افراد در اثر یادگیری‌های افراد است. یادگیری یا شرطی شدن یعنی پیوند و رابطه برقرار کردن بین اشیاء، افراد و یا رفتارها؛ مانند رابطه و پیوند برقرار کردن بین اذان و نماز خواندن، نیکی کردن و بهشت رفتن، زکات دادن و نماز خواندن، نماز خواندن و شفا یافتن، یاد خدا و آرامش یافتن می‌باشد.

طرفداران مکتب تداعی دو قانون مشابهت و تضاد را قابل تبدیل به قانون و اصل مجاورت می‌دانند، زیرا در هر صورت از راه مجاورت، تجارب مشابه و متضاد با یکدیگر پیوستگی پیدا می‌کنند؛ مانند دو امری که با هم تضاد داشته باشند معمولاً در ذهن ما به صورت مجموعه‌ای درمی‌آیند که همواره مجاور یکدیگرند، ما غالباً می‌گوییم حلال و حرام، سفید و سیاه، پیری و جوانی، رذیلت و فضیلت (قرائتی، ۱۳۵۱).

در بسیاری از آیات قرآن و احادیث ائمه، با توجه به اصل مجاورت نماز با طهارت و وضو، بهشت، مسواک زدن، استعمال عطر، لباس زیبا، زیبایی، میوه تازه، زینت، ایمان، چشمه آب گرم، تقرّب به خدا، خوب حرف زدن و کار نیک باهم آمده است؛ در برخی آیات و احادیث نیز با توجه به اصل تضاد نماز با عذاب، بلا، گناه، آتش، جهنم و شیطان باهم به کار رفته است. آیات و احادیث زیر نمونه‌هایی از بیان مطالب بر مبنای اصل مجاورت است.

خداوند در قرآن می‌فرماید: انجام کارهای نیک و برپاداشتن نماز را به آنها وحی

کردیم (انبیاء، آیه ۷۲) و یا می‌فرماید: نمازگزار با مردم خوب حرف بزند (بقره، آیه ۸۳). امام صادق (ع) می‌فرماید: «هیچ نمازی درست نیست مگر با طهارت (وضو، غسل، تیمم)» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۹۷).

امام حسن (ع) جامه‌های زیبای خود را در موقع نماز بر تن می‌کرد، وقتی کسانی از آن حضرت علت را جويا شدند؛ ایشان فرمودند: «خداوند جمیل (زیبا) است و زیبایی را دوست دارد، به این جهت خود را در پیشگاه خدا زینت می‌کنم که خداوند امر فرموده که با زینت‌های خود در مساجد حاضر شوید» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۱۵۱). امام صادق (ع) می‌فرماید: «دو رکعت نماز با عطر بهتر است از هفتاد رکعت نماز کسی که عطر نزده است» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۱۵۱).

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «روز جمعه برای خانواده خود میوه تازه بخرید، تا برای آمدن به نماز جمعه خرسند گردند» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۱۶).

پیامبر (ص) می‌فرماید: «دو رکعت نماز با دندان‌های مسواک‌زده، نزد خداوند از هفتاد رکعت نماز بدون مسواک بهتر است» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۱۵۱).

امام کاظم (ع) می‌فرماید: «نمازهای واجب در اول وقت آن، هرگاه با آداب و حدودش برپا شود خوشبوتر است از برگ آس^۱ که در وقت سبز بودن و طراوت آن را بگیرند، پس بر شما باد که نماز را در اول وقت آن به‌جای آورید» (محمدی اشتهاردی، ۱۳۷۵، ص ۶۲).

پیامبر می‌فرماید: «هر وقت گرما و شدت آن بر شما سخت گرفت، توسط نماز آن را خنک کنید، زیرا گرما و حرارت از جوشش جهنم است» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۷۰۵). پیامبر اکرم (ص) تعلیم و تربیت کودکان را با خاطرات شیرین و فراموش‌نشدنی همراه می‌ساختند؛ مثلاً به آنان سلام می‌کردند، آنان را مورد مهر و محبت قرار می‌دادند یا در بازی آنها شرکت می‌جستند. گاهی در نماز و در حال سجده آنقدر سجده را ادامه می‌دادند تا کودکانی که بر پشت حضرت سوار شده بودند به آرامی پایین بیایند، زیرا توجه داشتند که نباید خاطره بدی از نماز در ذهن آنها باقی بماند (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۳).

۱. درخت مُورد که مثل درخت انار است و برگ‌هایش سبز، ضخیم و خوشبو است و همیشه سبز می‌باشد.

تزئین نمازخانه‌های مدارس به شیوه زیبا و جذاب که متناسب ذوق کودکان است باعث تقویت حس دینی می‌شود (سپهوند، ۱۳۸۱).

قرائت نیکوی قرآن، برپایی زیبای نماز، انجام عاشقانه تکالیف دینی، داشتن اخلاق نیک، بهترین زمینه پرورش حس دینی است (کریمی، ۱۳۸۲). همراهی نماز با زیبایی‌های محیط (نمازخانه زیبا، قرائت نیکوی قرآن) می‌تواند فرد را بر اساس اصول شرطی‌سازی نسبت به نماز شرطی و باعث یادگیری احساسات مثبت در مورد نماز شود.

همراه بردن کودکان در مراسم مذهبی به خصوص نماز و همراه کردن وقایع خوشایند با عمل نماز خواندن باعث علاقه‌مندی کودک به این مراسم می‌شود (زمانی‌بخش، ۱۳۸۳). برشمردن نعمت‌های الهی و سخن گفتن از نیکی و بخشش و احسان به کودکان مناسب‌ترین راه برای آشناساختن آنها به پروردگار است (سادات، ۱۳۷۳). همراهی نام پروردگار با نعمت‌ها و نیکی‌ها باعث یادگیری احساسات مثبت در مورد پروردگار براساس اصول شرطی شدن می‌شود. خوشنویسی، کاشی‌کاری، ترتیل، تذهیب، معماری زیبا جلوه‌های زیبایی هستند که فرد با مشاهده توازن، هماهنگی، تناسب و تقارن در اشیاء و رنگ‌ها با توجه به اصل مجاورت در شرطی‌سازی نسبت به نماز و اعمال آن علاقه‌مند می‌شود.

بردن نام کودکان با احترام که سیره پیامبر اکرم است (قرائتی و بهشتی، ۱۳۷۳) یکی از راه‌های جذب کودکان به مسائل و مفاهیم معنوی است.

به همین دلیل برخورد الگوها (مانند پیامبر و والدین) با کودکان و احترام گذاردن به آنها می‌تواند بر مبنای اصل مجاورت سبب شکل‌گیری احساسات مثبت در مورد الگوها و الگوپذیری کودکان شود، به عبارتی دیگر، با دیدن الگو یا شنیدن نام او احساسات مثبت در او برانگیخته می‌شود که این خود می‌تواند زمینه‌ساز توجه به الگوهای رفتاری جهت تقلید و الگوپذیری باشد.

خداوند در سوره اعراف آیه ۳۱ می‌فرماید: «به هنگام رفتن به مساجد زینت‌های خود را بگیرید و در رساله عملی می‌خوانیم که: «به هنگام روی آوردن به مسجد، عطر زدن و پوشیدن لباس خوب مستحب است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۳).

این مسئله براساس اصل مجاورت است، قرآن با توجه به اصول سه‌گانه فوق آیات بشارت را در کنار آیات انذار و آیات رحمت را در کنار آیات عذاب و صفات کفرپیشگان را در کنار مؤمنان آورده است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۳).

به طور کلی، اقامه نماز به عنوان عالی‌ترین رفتار معنوی و مذهبی محسوب می‌شود و برای افزایش این رفتار با استفاده از قوانین شرطی شدن، نماز را با محرکات خوشایند و مطبوع همراه می‌کنند. این عمل دو تأثیر دارد: اولین اثر این است که کودک از نماز اثر مطلوبی خواهد داشت؛ یعنی یاد نماز حالات مطبوع را برای او یادآوری می‌کند و دومین اثر این است که اگر رفتارهای اولیه مربوط به اقامه نماز را با تشویق و پاداش‌های مطبوع همراه کنیم مطمئناً پاسخی به نام اقامه نماز را در کودک افزایش می‌دهد؛ البته عکس این مسئله نیز صادق است، یعنی اگر اقامه نماز همراه با محرکات ناخوشایند و نامطلوب همراه شود، احتمال بروز مجدد نماز کاهش می‌یابد و از نظر عاطفی نیز کودک احساس نامطبوعی از نماز خواهد داشت (پورحسین، ۱۳۷۷).

دیدگاه‌های رفتاری بسیار زیاد و متنوع است، دو نظریه مهم و زیربنایی که مقدم بر سایر دیدگاه‌های رفتاری است عبارت است از نظریه رفتارگرایی (شرطی‌سازی) کلاسیک و نظریه رفتارگرایی (شرطی‌سازی) عاملی که به طور خلاصه نماز براساس این دو دیدگاه تبیین می‌شود.

نظریه شرطی‌سازی کلاسیک (رفتار پاسخگر) و برپاداشتن نماز

دیدگاه شرطی‌سازی کلاسیک برگرفته از آزمایشات پاولف روسی در آغاز قرن بیستم است، پاولف محرکاتی را با غذا همراه کرد و مشاهده نمود که همان پاسخ بزاق که غذا (محرک طبیعی) در حیوانات آزمایشی ایجاد می‌کند تولید می‌شود (سیف، ۱۳۷۹).

فرآیند شرطی کردن براساس آزمایشات پاولف به شرح زیر است:

۱. محرکی مانند غذا به جاندار ارائه می‌شود، غذا به طور طبیعی و خودکار باعث ترشح بزاق در پاسخ به غذا می‌شود. در اینجا غذا محرک طبیعی^۱ (UCS) است، یعنی

1. Un Conditional Stimulus

محرکی که باعث بروز یک پاسخ طبیعی و خودکار^۲ (UCR) می‌شود. پاسخ طبیعی، واکنش خودکار و طبیعی جاندار (یعنی ترشح بزاق) به محرک طبیعی (یعنی غذا) است. ۲. یک محرک خنثی (UR^۱) یعنی محرکی که هیچگونه پاسخی در جاندار تولید نمی‌کند یا اگر پاسخی تولید کند پاسخ متناسب موقعیت محیطی و بیرونی نیست. مانند: صدای زنگ بلافاصله قبل از غذا به جاندار ارائه می‌شود و در ابتدا جاندار نسبت به صدای زنگ بی‌تفاوت است و هیچگونه واکنشی را نشان نمی‌دهد.

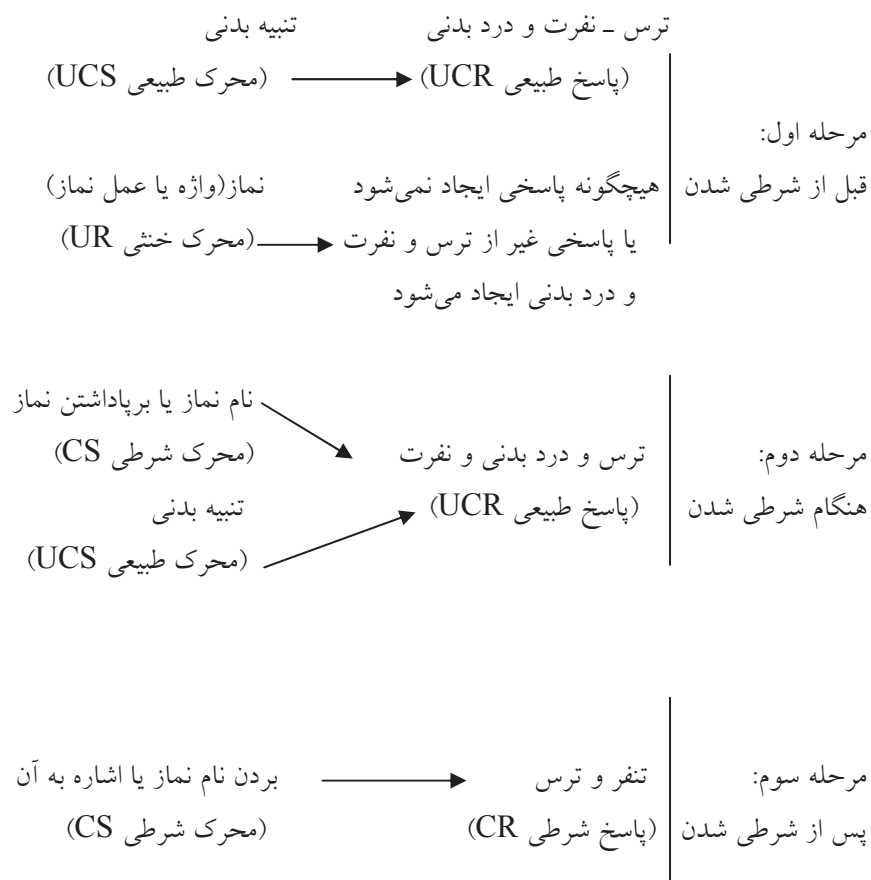
۳. پس از چندبار همراه شدن محرک طبیعی (UCS) با محرک خنثی (UR) محرک خنثی تبدیل به محرک شرطی (CS)^۲ می‌شود، یعنی به تنهایی و بدون حضور محرک طبیعی سبب ترشح بزاق می‌شود؛ در اینجا می‌گویند جاندار شرطی شده است، یعنی محرک شرطی که در ابتدا به صورت محرک خنثی بوده باعث بروز پاسخ شرطی (ترشح بزاق) می‌شود (سیف، ۱۳۷۹).

پاسخ شرطی همان پاسخ طبیعی است، با این تفاوت که پاسخ طبیعی در مقابل محرک طبیعی و پاسخ شرطی در مقابل محرک شرطی داده می‌شود. در رفتارگرایی کلاسیک یادگیری یعنی جانشین شدن محرک شرطی به جای محرک طبیعی، بسیاری از ترس‌ها، کینه‌ها و نفرت‌ها، عشق‌ها و محبت‌ها بر مبنای شرطی‌سازی کلاسیک آموخته می‌شود. وقتی انسان یا جاندار را نسبت به یک محرک مانند صدای زنگ، نور، مَهر نماز، چادر نماز و سجاده نماز شرطی می‌کنیم، می‌توان از محرک شرطی (زنگ، نور، مَهر، سجاده) به عنوان یک محرک طبیعی استفاده و پاسخ‌های شرطی دیگری تولید نمود؛ مثال: اگر صدای زنگ به دفعات لازم با غذا همراه شود، به نحوی که صدای زنگ به تنهایی سبب ترشح بزاق شود می‌توان غذا را به کلی کنار گذاشت و با ارائه یک محرک شرطی نوع دوم مثل نور قرمز، حیوان یا انسان را شرطی نمود؛ به عبارتی دیگر، همراهی نور قرمز و زنگ باعث شده جاندار نسبت به نور قرمز شرطی شود، این فرآیند را شرطی شدن سطوح بالا گویند. شرطی شدن سطوح بالا را تا هفت سطح می‌توان ادامه داد (سیف، ۱۳۷۹).

---

1. Un Conditional Response
2. Un conditioned response
3. Conditional Stimuli

مثال (۱) در مورد نماز: تنبیه بدنی کودکان باعث ناراحتی و درد جسمانی، حالت پرخاشگری، تنفر از تنبیه‌کننده و... می‌شود، اگر پدری کودک خود را به خاطر نماز نخواندن تنبیه بدنی کند باعث می‌شود به تدریج کودک نسبت به نماز احساس منفی و تنفر پیدا کند، مراحل شکل‌گیری این احساس منفی و تنفر به شرح ذیل است.

در مرحله اول وقتی نام نماز برده می‌شود کودک هیچ عکس‌العملی بروز نمی‌دهد اما وقتی تنبیه بدنی می‌شود می‌ترسد و احساس تنفر پیدا می‌کند و درد بدنی پیدا می‌کند. مرحله دوم چندین بار واژه نماز قبل از تنبیه بدنی بیان می‌شود، کودک در این مرحله نیز می‌ترسد و تنفر پیدا می‌کند و در اثر تنبیه بدنی، درد بدنی پیدا می‌کند.

مرحله سوم وقتی نام نماز برده می‌شود فرد احساس کینه، تنفر و ترس پیدا می‌کند، این تنفر و ترس در مورد نماز که فرد نسبت به آن شرطی شده است باعث نمازگریزی کودک در آینده می‌شود.

چند نکته در مورد شرطی‌سازی کلاسیک:

۱. جهت شرطی‌سازی (یادگیری) می‌توان محرک شرطی را قبل از محرک اصلی یا همزمان با آن یا پس از آن ارائه نمود، اما بهتر است قبل از محرک اصلی (غیرشرطی)، محرک شرطی را ارائه نمود.

دیدگاه رسکولار بیان می‌کند آنچه باعث شرطی‌سازی می‌شود وابستگی (نه مجاورت) بین دو محرک است یعنی محرک شرطی باید برای وقوع محرک اصلی به صورت نوعی علامت و خبررسان عمل کند (هرگنهان والسون، ۱۳۷۸).

۲. برخی محرکات خنثی که با محرکات اصلی (طبیعی) همراه می‌شود، به سهولت به محرک شرطی مبدل شده اما برخی به دشواری و برخی هرگز تبدیل به محرک شرطی نشده‌اند، واتسون و رینر در ۱۹۲۰ طی آزمایشی توانستند پاسخ ترس نسبت به موش و خرگوش را در کودکان شرطی کنند اما نتوانستند پاسخ ترس را نسبت به اشیاء چوبی و لباس رنگی شرطی کنند (سیف، ۱۳۷۹).

به همین دلیل همراهی نماز و یا نام نماز با تنبیه بدنی باعث شرطی شدن نماز و ایجاد درد بدنی نمی‌شود اما باعث ایجاد ترس، اضطراب، نفرت و کینه می‌شود.

یادگیری‌های اولیه در مورد نماز همانند سایر انواع یادگیری‌ها براساس قوانین شرطی‌سازی است، اما این نوع یادگیری به تدریج با افزایش سن و تحول ذهنی کودک به سرعت جای خود را به یادگیری‌های شناختی می‌دهد، به هر حال اولین نوع و ساده‌ترین نوع یادگیری‌ها از طریق شرطی شدن به‌خصوص شرطی شدن کلاسیک در کودکان ایجاد می‌شود؛ از آنجا که آیات قرآن و احادیث ائمه (ع) دستورالعمل زندگی است و از جهات مختلف دارای معانی گسترده است، بدین ترتیب با توجه به رویکرد رفتارگرایی نیز این سخنان درخور اهمیت و دقت است.

نگارنده سطور معتقد است با توجه به عدم تدوین قوانین یادگیری و نبود

پژوهش‌های تجربی در دوران صدر اسلام و با توجه به ظرفیت ذهنی و عاطفی امت اسلامی در آن زمان، ائمه (ع) بسیاری از نکات روان‌شناسی یادگیری را به زبان ساده و متناسب فهم مردم آن زمان اشاره کرده‌اند. احادیث زیر و سخنان بزرگان دین نشان‌دهنده همخوانی و انطباق گفته‌های این بزرگان با اصول مطرح در روان‌شناسی یادگیری و در این مبحث رفتارگرایی است.

به عنوان مثال، بسیاری از احادیث تأکید می‌کنند که هنگام رفتن به مسجد با بهترین لباس بروید، عطر را فراموش نکنید و از مسواک غافل نشوید که یک رکعت نماز با مسواک از چندین رکعت نماز بدون مسواک ثوابش بیشتر است (قرائتی، ۱۳۷۳).

پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «مسواک کردن جزئی از وضو است» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۸۷).

پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «ای علی! بر تو باد مسواک زدن به هنگام وضو» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۸۷).

امام باقر (ع) می‌فرمایند: «سحرگاه پیش از وضو مسواک زدن از سنت‌های اسلامی است» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۸۸).

پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «نماز کلید پاکی است» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۸۸). امام علی (ع) می‌فرمایند: «پیامبر خدا نماز را به چشمه آب گرم که بر درخانه شخصی باشد و روزی پنج نوبت خود را در آن شست و شو دهد تشبیه کرده و فرموده است آیا با چنین شست و شوها چیزی از آلودگی بر بدن باقی می‌ماند» (دشتی، ۱۳۸۳، ص ۲۹۹).

از امام صادق (ع) پرسیدند: اگر کسی نمازش را با قرائت زیبا و نیکو به جای آورد و اینکه حاضران او را می‌بینند مجذوب شده و راه او را در پیش گیرند (آیا به نمازش اشکالی وارد است)؟ فرمود: «این از مصادیق ریا نیست» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۱۷۲).

امام صادق (ع) می‌فرمایند: دو رکعت نماز عطر زده، بهتر از هفتاد رکعت نماز عطر زده است (محمدی اشتهاردی، ۱۳۷۵، ص ۶۱).

به همین دلیل اگر والدین بهترین، شادترین و خوش‌ترین روحیات و رفتارها را با کودکان داشته باشند و آراسته‌ترین ظاهر را هنگام اقامه نماز داشته باشند، بهترین

لباس‌ها را بر تن کنند و بهترین زینت‌ها را هنگام اقامه نماز همراه داشته باشند و خود را معطر کنند؛ در این صورت کودکان نیز احساس رغبت و علاقه به نماز پیدا می‌کنند (جمشیدی، ۱۳۷۷).

به عبارتی همراهی نماز با روحیه شاد والدین، آراستگی آنها، زینت داشتن، عطر زدن، لباس تمیز و مسواک زدن باعث می‌شود نماز به‌عنوان یک محرک شرطی جایگزین محرکات اصلی مانند مسواک زدن، عطر زدن و... شود؛ به عبارتی دیگر، ایجاد علاقه به نماز براساس همراهی نماز با محرکات خوشایند ایجاد و شکل می‌گیرد. صحبت در مورد خدا و نعمت‌هایش از وجه مهربانی و انعام تأثیر مثبت بر احساسات دینی کودکان دارد (باهنر، ۱۳۷۸).

نقل و نمایش قصه‌ها و خاطرات زیبا، همراهی نماز با تجارب خوشایند در علاقه‌مندی کودک به نماز مؤثر است (افروز، ۱۳۷۱).

حفظ و فراگیری اشعاری که به طور زیبا و لطیف مضامین دینی (مانند نماز) را دربرمی‌گیرد و خواندن آیات قرآن با صوت و آهنگ زیبا زمینه علاقه‌مندی کودکان به مسائل معنوی را ایجاد می‌کند (سادات، ۱۳۷۳).

امکانات رفاهی مساجد و نمازخانه‌ها مثل تهویه مطبوع در گرما و سرما، آب گرم و سرد سالم و تمیز و بهداشتی بر احساسات افراد نسبت به نماز تأثیر مثبت می‌گذارد (سپهوند، ۱۳۸۱).

خوشایند نمودن مراسم مذهبی و نماز نیز باعث علاقه به نماز می‌شود (زمانی‌بخش، ۱۳۸۳)؛ به همین دلیل چقدر زیباست وقتی یک روحانی، در جیبش تعدادی شکلات داشته باشد و هر بچه‌ای که به مسجد می‌آید دستی به سرش کشیده، پیشانی او را ببوسد و یک شکلات دهنش بگذارد (قائمی، ۱۳۷۷).

بر مبنای احادیث و سخنان ذکر شده هرگاه عطر، گلاب، سجاده زیبا، بیسکویت، بوسه، صورت زیبا، نمایش، قصه، تهویه مطبوع و مسواک زدن، تمیزی و نظم، نیکی به دیگران و کلاً تجارب خوشایند با نماز همراه شود، براساس اصل مجاورت، نماز (محرک شرطی) محرک دیگر (پاکی، نظم، عطر، زیبایی) را تداعی می‌کند، مجاورت نام

و واژه‌هایی مانند نماز و عمل نماز خواندن با زیبایی‌ها و خوشایندها باعث شده کودکان نسبت به نام و عمل نماز خواندن شرطی شده و احساسات و نگرش مثبت نسبت به عمل نماز خواندن پیدا کند.

همچنین ناراحت کردن کودکان به هنگام نماز، ایجاد صداهای ترسناک قبل از نماز، انجام مشاجرات و نزاع‌های خانوادگی در حین اقامه نماز، مجبور کردن والدین و استفاده از تنبیه بدنی و استفاده از کلمات تند که بار عاطفی دارد، استفاده از خشونت و تهدید، امر کردن کودکان به نماز موقع کسالت و خواب‌آلودگی، انجام رفتارهای ناشایست در موقع اقامه نماز مانند آروغ زدن، بینی گرفتن، بازی با محاسن و ریش و جوارح، فشار ادرار و مدفوع در حالت نماز، انجام نماز با لباس مندرس و... باعث تداعی رفتارهای ناشایست با نماز و در نتیجه شکل‌گیری نگرش منفی در مورد نماز می‌شود، احادیث و سخنان زیر نشان‌دهنده تأثیر منفی این عوامل در هنگام نماز خواندن است که بر اساس شرطی‌سازی کلاسیک می‌تواند باعث یادگیری نگرش و احساس منفی در مورد نماز شود.

امام علی (ع) می‌فرماید: «هیچ وقت هنگام نماز با حالت کسالت، خستگی و در حال چرت زدن به نماز نایستید» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۶۳).

امام رضا (ع) می‌فرماید: «چون خواستی به نماز بایستی، با حالت کسالت، خواب‌آلودگی، شتاب، لهو و بازی به نماز نایست؛ بلکه با آرامش و وقار نماز را به جای آور» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۱۳).

امام رضا (ع) در مورد آداب نماز می‌فرماید: «هنگامی که برای انجام نماز اراده نمودی؛ با بی‌رغبتی، کسالت، خواب‌آلودگی و عجله مشغول نماز نشو بلکه با حالت آرامش مشغول نماز شو، در حال بازی کردن با ریش و لباس نماز نخوان، خمیازه مکش، آروغ نزن، دست و پا دراز مکن، و در حالت فشار ادرار و مدفوع به نماز نایست» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۱۶۴-۱۶۶).

امام باقر (ع) می‌فرماید: «در حالت کسالت و خواب‌آلودگی و سنگینی به نماز نایست» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۴۱).

امام صادق(ع) می‌فرمایند: «کسی که در حال خودداری از بول و باد معده نماز بخواند نمازش کامل نیست» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۴۵).

روایت است: «هر کس به پدر و مادر خود نگاه تند و خشم‌آلود کند، اگرچه به وی ستم کرده باشند، خداوند نمازش را نمی‌پذیرد» (سادات، ۱۳۷۲، ص ۱۱۶).

پیامبر می‌فرماید: «اگر زن و شوهری همسر خود را بیازارد، خداوند نماز او را قبول نمی‌کند و هیچ عمل خیر او پذیرفته نمی‌شود تا اینکه او را از خود خشنود سازد» (سادات، ۱۳۷۲، ص ۱۱۷).

آموزش و نکوهش کودکان در امر عبادت به‌ویژه نماز، و سخت‌گیری بر آنها و مقایسه آنها با دیگران و به رخ کشیدن نماز دیگران، باعث نماز‌گریزی و شکل‌گیری احساس ناخوشایند در مورد نماز و احساس یک تکلیف شاق و سخت در مورد نماز می‌گردد (جمشیدی، ۱۳۷۷).

صحبت در مورد مجازات اعمال در جهان، آخرت و خشم خدا نگرش منفی در مورد نماز ایجاد می‌کند (سادات، ۱۳۷۳).

در روایات اسلامی آمده که به موسی(ع) وحی شد که «عشق و علاقه مرا در دل‌های بندگان من وارد کن، پرسید چگونه؟ فرمود: با یادآوری نعمت‌های من»، برشمردن نعمت‌های الهی و سخن گفتن از نیکی، بخشش و احسان به کودکان مناسب‌ترین روش برای آشناساختن دل‌ها به پروردگار است (سادات، ۱۳۷۳).

در روایات اسلامی پیامبر(ص) آنقدر به احساسات کودکان اهمیت می‌دادند که مواظب بودند حتی در موقع بازی آنها ناراحت نشوند. روزی پیامبر(ص) در حال اقامه نماز و سجده بودند، نوه خردسال ایشان (امام حسین) به پشت آن حضرت می‌نشیند تا از پیامبر سواری بگیرند، به همین دلیل سجده حضرت طولانی می‌شود، وقتی صحابه از حضرت علت طولانی شدن سجده را می‌پرسند، پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید: فرزندم مرا سواری خود قرار داده بود، ناپسند شمردم قبل از آنکه نیازش رفع شود او را با عجله پایین آورم (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۳، ص ۲۶).

روانشناسان معتقدند عدم ارضای نیاز باعث احساس ناکامی و ناکامی باعث

پرخاشگری و احساسات منفی می‌شود. پیامبر اکرم (ص) با ارضای نیاز کودک مانع ایجاد ناکامی و شکل‌گیری نگرش منفی در مورد نماز و نمازگزار می‌شوند، پیامبر با مهربانی به امام حسین (ع) اجازه می‌دهند پس از سواری گرفتن پیاده شوند زیرا ایشان می‌دانند انجام حرکات خشن، آمرانه و تند، نگرش کودکان به نماز را تغییر می‌دهد. به همین دلیل زمانی که کودکان مشغول نماز، نقاشی، دیدن برنامه تلویزیون و انجام تفریح هستند نباید با اجبار و اصرار او را دعوت به نماز نمود، زیرا سبب شکل‌گیری احساس ناکامی و نگرش منفی او، نسبت به نماز می‌شود.

گاهی دیده می‌شود در مراسم عزاداری و نیز در مساجد صدای بلندگو را بسیار بلند می‌کنند که موجب آزار و اذیت دیگران می‌شود؛ این گونه رفتارها باعث خدشه‌دار شدن نگرش و دیدگاه جامعه نسبت به مراسم عزاداری و اصل معارف اسلامی است.

به همین دلیل حضرت لقمان به فرزندش توصیه می‌کند که از فریاد ناهنجار پرهیزد زیرا تداعی گری صدای حمار است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۳).

به همین دلیل پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «قرآن را با صوت خوش زینت دهید». و در فقه اسلامی ما آمده است که از نخستین مستحبات، قرائت حمد و سوره با صوت زیباست (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۳).

نظریه شرطی‌سازی عاملی (رفتار کنشگر) و برپاداشتن نماز

این نظریه توسط ثرن‌دایک مطرح شد و توسط اسکینر تکمیل گردید. براساس این دیدگاه یادگیری در اثر پیوند محرک و پاسخ که در اثر آن پیامد، پاسخ ایجاد می‌شود به وجود می‌آید؛ به عبارتی دیگر، اگر پیامد رفتاری برای جاندار مطلوب باشد رابطه محرک و پاسخ نیرومند می‌شود. بر اساس این رویکرد رفتار از طرف جاندار بر محیط عمل می‌کند، هر رفتاری پیامدی دارد. اگر پیامد رفتار برای فرد خوشایند باشد (فرد تقویت دریافت کند) رفتار ادامه می‌یابد و اگر پیامد ناخوشایند باشد (فرد تقویت دریافت نکند) رفتار خاموش می‌شود، یعنی تکرار نمی‌گردد. تداوم رفتار نشان‌دهنده این است که رفتار یاد گرفته (شرطی شده) است. براساس نظر اسکینر جاندار فعالانه

رفتاری را بروز می‌دهد، پیامد رفتار نشان‌دهنده آن است که رفتار آموخته شده است یا نه (سیف، ۱۳۷۹).

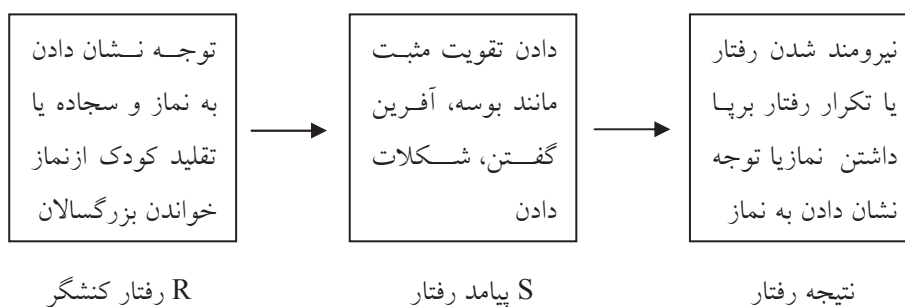
ادامه یافتن و تکرار شدن رفتار نشان‌دهنده این است که رفتار، آموخته شده یا در حال آموخته شدن است؛ به عبارتی دیگر پیامد رفتار خوشایند بوده که رفتار تکرار شده است. پیامد رفتار می‌تواند رویدادهای مطلوب مانند: غذا، پول، تشویق والدین، بوسه، شکلات، نگاه محبت‌آمیز، آفرین گفتن و یا رویدادهای نامطلوب که جاندار از آن بیزار است مانند: خطر قریب‌الوقوع، شوک الکتریکی، تنبیه بدنی یا هردو حالت (مطلوب و نامطلوب) باشد، رفتار در اثر پیامدش نیرومند می‌شود. اسکینر هر دو حالت را «تقویت» نام نهاد. حالت اول را «تقویت مثبت» و حالت دوم را «تقویت منفی» نامید (سیف، ۱۳۷۹).

پس به طور خلاصه می‌توان گفت در این شرطی‌سازی، جاندار رفتاری انجام می‌دهد، اگر پیامد رفتار برای فرد خوشایند بود یعنی به دنبالش فرد تقویت دریافت کرد، رفتار تکرار می‌شود و تکرار رفتار یعنی یادگیری رفتار (یا شرطی شدن به یک محرک). مثلاً اگر کودک نماز بخواند و به دنبالش تقویت دریافت کند، عمل نماز خواندن کودک استمرار می‌یابد (زمانی‌بخش، ۱۳۸۳)، استمرار عمل نماز خواندن کودک یعنی یادگیری نماز خواندن.

استفاده از شرطی‌سازی کنشگر (عاملی)، جهت نماز در یک کودک: به طور مثال، منصوره کودک ۶ ساله‌ای است، توجه‌ای به نماز والدین و اعضای خانواده نشان نمی‌دهد. والدین تصمیم می‌گیرند برای آموزش و ایجاد رفتار برپاداشتن نماز و ایجاد نگرش مثبت در او با استفاده از تکنیک شرطی عاملی هرگونه توجه منصوره به مسئله نماز را مورد تشویق و تقویت قرار دهند؛ به همین منظور در اولین بار که منصوره به نماز خواندن پدر (حتی به طور خیلی کوتاه) توجه می‌کند مادر سریعاً او را تشویق می‌کند و می‌گوید آفرین و او را می‌بوسد و می‌گوید آفرین که به نماز بابا نگاه می‌کنی، کار خوبی می‌کنی، هر توجه منصوره به نماز مانند توجه به برادری که مشغول نماز خواندن است، توجه به سجاده، برداشتن مهر و سجاده، رو به قبله نماز خواندن،

بوسیدن مهر، بلافاصله مورد تقویت (بوسیدن، آفرین گفتن و شکلات گرفتن) قرار می‌گیرد. پس از چند هفته که والدین رفتار منصوره در توجه به نماز را تقویت می‌کنند، مشاهده می‌کنند که منصوره نسبت به نماز و مسائل آن حساس شده و به آن توجه می‌کند و علاقه‌مند است نماز را یاد بگیرد.

شکل زیر نحوه تقویت رفتار توجه به نماز در منصوره است:

توجه دادن منصوره به نماز، اولین قدم جهت آموزش نماز در اوست؛ به عبارتی دیگر، ایجاد احساسات مثبت مقدمه‌ای جهت برپاداشتن نماز و نمازپذیری در کودک است.

آیات و روایات بیان‌کننده نقش تقویت و پاداش براساس دیدگاه رفتارگرایی عاملی در ایجاد، نگهداری و نیرومندسازی رفتار برپاداشتن نماز است.

خداوند در قرآن می‌فرماید: «اما کسانی که ایمان آوردند و کارهای شایسته انجام دادند، باغ‌های بهشت برین محل پذیرایی آنان خواهد بود» (کهف، آیه ۱۰۷) و نیز می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید رکوع کنید و سجود به جای آورید و پروردگارتان را عبادت کنید و کار نیک انجام دهید، شاید رستگار شوید!» (حج، آیه ۷۷).

و همچنین خداوند در قرآن می‌فرماید: «و آنها که به کتاب خدا تمسک جویند و نماز را برپا دارند (پاداش بزرگی خواهند داشت) زیرا ما پاداش مصلحان را ضایع نخواهیم کرد!» (اعراف، آیه ۱۷۰) و نیز می‌فرماید: «ولی راسخان در علم از آنها و مؤمنان به تمام آنچه بر تو نازل شده و آنچه پیش از تو نازل گردیده ایمان آورده‌اند،

(همچنین) نمازگزاران و زکات‌دهندگان و ایمان‌آوردگان به خدا و روز قیامت، به‌زودی به همه آنان پاداش عظیمی خواهیم داد» (نساء، آیه ۱۶۲) و یا «مؤمنان رستگار شوند، آنها که در نمازشان خشوع دارند» (مؤمنون، آیات ۱ و ۲).

همه آیات الهی در مورد بهشت، دوزخ و وعده‌های الهی به نوعی جهت تشویق و تنبیه بندگان، جهت تغییر رفتار است (دیلمی و آذربایجانی، ۱۳۸۱).

در آیات ذکر شده باغ‌های بهشت (سوره کهف)، رستگاری (سوره حج)، پاداش بزرگ (سوره اعراف)، پاداش عظیم (سوره نساء) حکم تقویت‌کننده برای رفتارها و اعمال (ایمان آوردن و کار شایسته کردن، رکوع و سجود و عبادت کردن، کار نیک کردن، تمسک به قرآن و برپا کردن نماز، خشوع در نماز) تلقی شده است.

پیامبر اکرم (ص) فرمود: «سه کار است که اگر امت من پاداش عظیم آن را درک می‌کردند، برای بدست آوردن آن، ازدحام و قرعه‌کشی می‌نمودند: ۱. اذان گفتن؛ ۲. تسریع در رفتن برای نماز جمعه؛ ۳. در صف اول نماز جمعه و جماعت قرار گرفتن» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۳۶۳).

امام علی (ع) خطاب به مالک اشتر در نامه ۵۳ می‌فرماید: «هرگز نیکوکار و بدکار در نظرت یکسان نباشد، زیرا نیکوکاران در نیکوکاری بی‌رغبت و بدکاران در بدکاری تشویق می‌گردند، پس هرکدام از آنان را براساس کردارشان پاداش ده» (دستی، ۱۳۸۳، ص ۴۰۷).
امام هادی (ع) می‌فرماید: «حضرت موسی (ع) به خدا عرض کرد: خدایا! پاداش کسی که نمازها را به وقت خود انجام دهد چیست؟ خداوند به او وحی فرمود درخواست و حاجتش را به او عطا می‌کنم و بهشتم را برای او روا می‌دارم» (محمدی اشتهاردی، ۱۳۷۵، ص ۶۶).

امام صادق (ع) می‌فرماید: «نماز میزان و ترازوست، هرکس آن را کامل انجام دهد پاداش کامل دریافت می‌کند» (محمدی اشتهاردی، ۱۳۷۵، ص ۱۲۴).

ملا محسن فیض کاشانی (ره) در شرح این گفته می‌گوید: «منظور این است که نماز ملاک و الگو برای تقرب بنده به خداست و موجب استحقاق پاداش در پیشگاه خدا می‌شود، کسی که شروط و آداب آن را به طور کامل فراگیرد و انجام دهد و آنچه

شایسته نماز است رعایت کند، به تمام پاداش و آثار آن می‌رسد و اگر در این مسیر کوتاهی کند به همان اندازه دستش از آثار و پاداش نماز کوتاه می‌گردد» (محمدی اشتهاردی، ۱۳۷۵، ص ۱۲۴).

امام صادق (ع) می‌فرمایند: «نماز در اول وقت و در اولین فرصت کاری مستحب و پاداش افزاست» (راشدی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۳).

حضرت علی (ع) می‌فرمایند: «اگر برای مؤذن از بیت‌المال مزدی بدهند اشکالی ندارد» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۳۵۶).

امام حسین (ع) می‌فرمایند: «کسی که آیه‌ای از قرآن را ایستاده در نماز خود بخواند، به ازای هر حرفی صد حسنه برای او نوشته می‌شود» (محمدی اشتهاردی، ۱۳۷۵، ص ۱۷۳). پیامبر (ص) می‌فرمایند: «نماز کلید بهشت است» (عزیزی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۳۹).

پاداش عظیم، عطا کردن حاجت، بهشت، تقرب به خدا و مزد حسنه نمونه تقویت‌کننده‌هایی هستند که در روایات ائمه درازای رفتارهایی مثل نماز مطلوب، اصلاح نیکان، اذان خواندن، کامل خواندن نماز، به دقت نماز خواندن، انجام نماز جماعت، اطاعت خداوند داده می‌شود، هدف این تقویت‌کننده‌ها ایجاد رفتارهایی مثل اطاعت خدا، برپاداشتن نماز، اذان گفتن و ... است.

حضرت آیت‌الله بروجردی علت نماز شب خواندن خود را چنین بیان می‌کنند: «من خواندن نماز شب را مدیون والدینم هستم، زیرا هر روز قبل از اذان صبح اگر از خواب برمی‌خاستم و جانماز را پهن می‌کردم، بعد از نماز یک پنج تومانی زیر جانمازم بود اما اگر بعد از نماز صبح برمی‌خاستم از پنج تومانی خبری نبود و همین باعث تشویق من شد تا قبل از اذان صبح برخیزم و در همان کودکی به نماز شب روی آورم اما حالا که لذت معنوی آن را درک کرده‌ام، هرگز حاضر به ترک آن نیستم» (نعیمی، ۱۳۷۵، ص ۶۰).

این داستان از حضرت آیت‌الله بروجردی نشان می‌دهد که والدین ایشان با استفاده از تکنیک شرطی عاملی پیامد نماز را با همراهی پنج تومانی برای فرزندشان، خوشایند کرده‌اند و به این طریق نماز شب خواندن در ایشان شکل گرفته، بعدها تقویت‌های درونی جایگزین تقویت بیرونی (پنج تومانی) شده است.

خلاصه و نتیجه‌گیری

در مجموع می‌توان گفت برپاداشتن و اقامه نماز یک رفتار است، این رفتار همانند سایر رفتارها تابع قوانین یادگیری است.

تبدیل سازه‌ها و مفاهیم دینی به مفاهیم و تعاریف رفتاری و عملیاتی باعث ایجاد قابلیت انجام پژوهش تجربی در قلمرو موضوعات دینی بخصوص نماز می‌شود، تبیین‌های رفتارگرایی با ارائه تعاریف روشن، عینی و رفتاری از مفاهیم دینی باعث تسهیل روند علمی شدن (تجربی شدن) مفاهیم دینی می‌شود، انجام پژوهش‌های تجربی (و به عبارت بهتر شبه تجربه در علوم رفتاری) باعث تبیین، پیش‌بینی و کنترل رفتار برپا داشتن نماز در نمازگزاران می‌شود، این مسئله زمینه را جهت برنامه‌ریزی علمی‌تر مجریان مسائل فرهنگی و دینی و ایجاد تغییرات مثبت رفتاری در جهت نمازپذیری و نمازدوستی مخاطبان و نیز کاربردی شدن آموزه‌های دینی به‌وسیلهٔ مربیان و متولیان مسائل دینی و متولیان امر نماز ایجاد می‌کند.

آنچه در مورد نماز بر مبنی رویکرد رفتارگرایی تبیین شد، منطبق با آیات قرآن و روایات ائمه (ع) می‌باشد، به عبارتی دیگر، اصول و روش‌های قرآن و ائمه (ع) تأییدکنندهٔ اصول و روش‌های مطرح در رویکرد رفتارگرایی است. البته یادآوری می‌شود که برجسته کردن دیدگاه رفتارگرایی به معنی نادیده گرفتن یا کم‌انگاشتن دیدگاه‌های شناختی و انسان‌گرایی در مورد نماز نیست.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- نهج البلاغه، ترجمه دشتی، محمد (۱۳۸۳). تهران: شهاب‌الدین.
- اتکینسون، ریتال، اتکینسون، ریچارد س؛ و هیگارد، ارنست ر. (۱۳۶۹). *زمینه روانشناسی*، ترجمه محمدتقی براهنی و همکاران. تهران: رشد (تاریخ انتشار به زبان اصلی، ۱۹۸۳).
- افروز، غلامعلی (۱۳۷۱). *روش‌های پرورش احساس مذهبی «نماز»*، در *کودکان و نوجوانان*، تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان.
- باهنر، ناصر (۱۳۷۸). *آموزش مفاهیم دینی همگام با روان‌شناسی رشد*، تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌المللی سازمان تبلیغات اسلامی.
- بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۷۲). *رساله نوین فقهی*، تهران: دفتر فرهنگ اسلامی.
- پورحسین، رضا (۱۳۷۷). «تقویت رفتار مذهبی نماز»، *پیوند*، شماره ۲۳۱، ص ۴۷ - ۴۶.
- جمشیدی، نرگس (۱۳۷۷). *نقش والدین و مربیان در گرایش دینی کودکان و نوجوانان*، مجموعه مقالات هشتمین اجلاس سراسری نماز (ص ۸۴ - ۶۷)، تهران: ستاد اقامه نماز.
- دشتی، محمد (۱۳۸۳). *امام علی (ع) و اخلاق اسلامی*، قم: نشر مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین (ع).
- دیلمی، احمد و آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۱). *اخلاق اسلامی*، تهران: دفتر نشر معارف.
- راشدی، حسن (۱۳۸۰). *نماز شناسی*، جلد دوم. تهران: ستاد اقامه نماز.
- زمانی‌بخش، معصومه (۱۳۸۳). «شیوه‌های آشناسازی و تقید کودکان به نماز». *تربیت*، شماره ۱۰ و ۱۱، ص ۱۸ - ۲۳.
- سادات، محمدعلی (۱۳۷۳). *رفتار والدین با فرزندان*، تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان.
- سپهوند، کبری (۱۳۸۱). «بررسی عوامل مؤثر بر گرایش دانش‌آموزان به نماز از دیدگاه معلمان و دانش‌آموزان»، *فصلنامه نیایش*، شماره ۱۲، ص ۸۶ - ۷۳.
- سیف، علی‌اکبر (۱۳۷۹). *تغییر رفتار و رفتاردرمانی: در نظریه‌ها و روش‌ها*، تهران: نشر دوران.

- سیف، علی‌اکبر (۱۳۷۹). *روان‌شناسی پرورشی* (ویرایش پنجم)، تهران: آگاه.
- عزیزی، عباس (۱۳۷۹). *جامع آیات و احادیث موضوعی نماز*، جلد ۱ و ۲، قم: نبوغ.
- قائمی، علی (۱۳۷۷). *نماز در دوران کودکی: مجموعه سخنرانی‌های نماز و تربیت* (دفتر دوم)، ص ۱۱۷ - ۱۰۱، تهران: ستاد اقامه نماز.
- قرائتی، عبدالعلی (۱۳۵۱). *منطق آموختن*، اصفهان: بابک.
- قرائتی محسن و بهشتی، جواد (۱۳۷۳). *همراه با نماز*، تهران: ستاد اقامه نماز.
- کریمی، عبدالعظیم (۱۳۸۲). *نکته‌های روان‌شناختی در تربیت دینی فرزندان (نماز و خانواده)*، تهران: ستاد اقامه نماز و احیای زکات.
- کریمی، عبدالعظیم (۱۳۸۲). *نکته‌های روان‌شناختی در تربیت دینی فرزندان (نماز و مدرسه ۲)*، تهران: ستاد اقامه نماز و احیای زکات.
- محمدی اشتهاردی، محمد (۱۳۷۵). *نماز از دیدگاه قرآن و عترت*، تهران: نبوی.
- موریس، ریچارد (۱۳۶۹). *اصلاح رفتار کودکان استثنائی*، ترجمه سوسن سیف. تهران: وحید (تاریخ چاپ به زبان اصلی، ۱۹۸۵).
- مهرمحمدی، مجید (۱۳۷۹). «بررسی علل شکل‌گیری و گسترش انگاره‌های شناختی نماز در سنین کودکی و نوجوانی براساس رویکرد رفتارگرایی و شناخت‌گرایی در روان‌شناسی»، *مجموعه مقالات دهمین اجلاس سراسری نماز* (ص ۳۱۲ - ۲۹۰). تهران: ستاد اقامه نماز.
- میلتن برگر، ریموند (۱۳۸۰). *شیوه‌های تغییر رفتار*، ترجمه علی فتحی آشتیانی و هادی عظیمی. تهران: سمت.
- نعیمی، جواد (۱۳۷۵). *شوق پرواز*. مشهد: گوهر سیاح.
- هرگنهان، بی، آر؛ والسون، ام، اچ (۱۳۷۸). *مقدمه‌ای بر نظریه‌های یادگیری*، ترجمه علی‌اکبر سیف، تهران: دوران (تاریخ انتشارات به زبان اصلی ۱۹۹۳).